

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р.

МАЦЬКЕВИЧ Микола Михайлович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, заслужений юрист України

УДК. 343.131

В статті досліджено історію суду присяжних в Україні після реформи 1864 року. Автор аналізує аргументи противників суду присяжних в Україні. В статті розглянуті питання умов дійсності суду присяжних після судової реформи 1864 року і проблеми цілесобразності створення і функціонування суду присяжних в Україні.

Ключові слова: суд присяжних, судова реформа, Російська імперія, аргументи противників суду, умови дії суду присяжних.

На території України реформування судової системи відбувалося за судовими статутами 1864 р. Російської імперії. Суд присяжних, що ними передбачався, в Україні вводився поетапно. Найперше, у 1867 р., він втілений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського судів, які територіально знаходилися ближче до центру імперії. Найпізніше (у 1880 р.) суд присяжних отримав практичне застосування на теренах Правобережної України – у Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому судах [1, с. 48].

Важлива роль при підготовці судових перетворень у царській Росії належала статс-секретарю департаменту законів Державної ради, українцеві С. Зарудному. Відомий юрист-публіцист Г. Джаншієв так оцінював його роль: «Вплив і роль ... борця за основи судового перетворення С. Зарудного були зовсім виняткові і безприкладні. Із першого кроку своєї службової діяльності, з першими підготовчими стадіями цієї справи Зарудний

безвідлучно стояв при ній і дієво працював у всіх подальших фазах даної справи...» [4, с. 91].

Після введення суду присяжних у практику судочинства число противників останнього не зменшилося. Водночас у суспільстві зростала кількість його прихильників [8, с. 28]. Тодішня наукова дискусія щодо суду присяжних була досить напруженою і складною. Це зумовлювалося низкою проблем, що стосувалися діяльності даного інституту судочинства, нерозв'язаністю їх як у практичному, так і у теоретичному відношеннях.

Концептуально розглянемо теорію суду присяжних, яка на той час фрагментарно була відображена у розрізних наукових, науково-публіцистичних працях. З-поміж них чільне місце належить опублікованим в Україні. На їх підставі окреслимо коло теоретичних проблем, щодо яких велися дискусії: доцільність інституту присяжних, умови його дії, компетенція та права суду присяжних, порядок формування і склад суду, судовий процес тощо.

Доцільність суду присяжних аргументовано доводилася приват-доцентом М. Чубинським, який із цього питання у березні 1897 р. зробив доповідь на засіданні Київського юридичного товариства [91]. На її Основі можна виділити наступні аргументи противників суду присяжних; 1) названий суд нездатний вирішити справу за розумним переконанням через те, що його суть ґрунтується на теорії розмежування питань факту і права, а ця теорія є застарілою, адже повне розмежування даних питань є неможливим тощо (Феррі

– представник італійської антропологічної школи) [9, с. 4]; 2) суд присяжних має той недолік, що через свою особливість він є непередбачуваним – немає можливості завчасно стверджувати, що винний буде засудженим, а невинний – виправданим (Гарофало – представник цієї ж школи) [9, с. 5]; 3) вказаний суд має обмежену компетенцію через складність в організації; розширення компетенції вимагає залучення великої кількості людей до судової діяльності, а це є негативним для суспільства (Шварц та Білдінг – представники Німеччини) [9, с. 11]; 4) члени суду не мають усвідомленої відповідальності, не наділені почуттям законності, що розвивається лише на основі практики, якої не мають присяжні (Шварц та Білдінг) [9, с. 11]; 5) суд присяжних є революційно-демократичною формою суду, він несумісний з існуючою у Росії формою правління, його творці переслідували політичні цілі, їх доводи не базувалися на даних науки (Фукс – Росія) [9, с. 13]. Детальний аналіз перелічених головних аргументів новітніх противників суду присяжних, виконаний автором [5], дав можливість обґрунтувати контраргументи, зміст яких переконує в доцільності введення суду присяжних. Наведемо щодо кожного аргументу проти суду присяжних контраргументи автора.

Стосовно аргументів професора Феррі, то автор переконаний, що окреслені ним недоліки є частковими і не можуть бути визнані органічними для цього суду. Вони легко усуваються. «Для справ більш складних можна, нарешті, сформувати суд присяжних з особливого списку, так званих спеціальних присяжних з підвищеним освітнім цензом» [9, с. 6]. Таким чином, М. Чубинський доводить, що вдосконаленням системи формування суду присяжних можна усунути часткові його недоліки.

Аргументація недоліку непередбачуваності результатів суду є непереконаливою тому, що дослідження Гарофало ґрунтується на аналізі суду присяжних Франції, де на суді не піклуються про критичне ставлення присяжних до надання доказів. В інших державах досвід засвідчує протилежне, тобто достатнє вміння присяжних – виносити рішення на основі розумної оцінки наданих суду доказів. Для більшої переконливості автор наводить ставлення

присяжних до доказів у судах Німеччини, Англії, Італії, Росії. Завершуючи аналіз аргументів антропологічної школи проти суду присяжних щодо невмотивованості їх вердиктів та наукової необізнаності, М. Чубинський зазначає: «Мотивування кримінальних вироків, звичайно, є поверховим і довільним; іншим за колегіальне рішення воно бути не може... Якщо ж нам скажуть, що завдяки відсутності мотивування у рішеннях присяжних є сваволя, ми відповімо, що у справі боротьби зі сваволею мотивування не допоможе; проти такої сваволі придатними і належними засобами є хороше, доступне розумінню народу і не розбіжне з його поглядами кримінальне законодавство, а також висока якість діючих разом із присяжними і скеровуючих процес коронних суддів, а особливо їх голови» [9, с. 9]. Щодо наукової необізнаності присяжних, то автор аргументує: для вирішення фактичних питань справи потрібно мати совість, здоровий глузд, а дані медичні, антропологічні і юридичні можуть без особливих труднощів бути сприйнятими присяжними у судовому засіданні.

Стосовно зауважень третьої групи, то вони не можуть похитнути суд присяжних за його сутністю. Окрім того, такий суд не потрібний для всіх справ, а лише для найбільш важливих, результат яких може істотно вплинути на долю підсудного.

Що стосується відсутності практики у присяжних засідателів, то автор вважає це зауваження не достатньо аргументованим, адже, по-перше, почуття законності розвивається не лише завдяки практиці, а формується у людини на основі здорового глузду та моральних принципів; по-друге, відповідальність у присяжних не залежить від їх посади, а, як переконує практика цього суду, зумовлюється усвідомленням відповідальності перед совістю та громадською думкою.

Критикуючи докори Фукса, автор на основі історичного досвіду суду присяжних у Англії доводить, що даний суд у жодному разі не можна визнати «революційно-демократичним». Історичним досвідом діяльності суду присяжних у таких країнах з монархічною формою правління, як у Англії, Австрії, Іспанії та Німеччині, нівелюється зауваження про його несумісність із формою державного правління в Росії.

Розглядаючи питання умов дії суду присяжних, бачимо: ще у перші роки діяльності останнього в Україні проведено ґрунтовне дослідження Л. Владимировим. Його результати знайшли відображення у монографії [2]. На підставі дослідження функціонування суду присяжних у розвинутих країнах Заходу, а також теоретичних засад автор обґрунтовує морально-правові умови, потрібні для суду присяжних. Своє дослідження він починає з аксіоми – будь-який заклад у сфері політичній, суспільній є таким, яким його зробило середовище, де він функціонує. На її основі обґрунтовується важливий науково-методичний принцип – «під час дослідження закладів політичних і юридичних вивчення слід, перш за все, скерувати на ідеї, що складають їх атмосферу в даного народу» [2, с. 4]. Аналізуючи умови держав, де існує суд присяжних, автор приходить до висновку: для цього суду потрібно, щоб суспільство характеризувалося розвинутим почуттям Обов'язку, справедливості. Якраз названі почуття досить розвинуті в Англії та Франції. На основі праці Монтеск'є «Дух законів» аналізується різниця між природою уряду та його принципом. Для таких суспільних організацій, як монархізм, республіка і деспотія принципами, відповідно, є честь, добродійність, страх. З огляду на це, автор пропонує для різних організацій кримінального процесу виділяти структуру, принципи. Для суду юристів та суду присяжних, відповідно, принципи такі: виконання закону, моральне зобов'язання. Важливою умовою діяльності суду присяжних є також довіра до нього з боку суспільства й уряду. Загалом виділяються наступні моральні умови: почуття обов'язку, моральне зобов'язання, справедливість. Щодо правових умов присяжних, то автор зауважує, що цей суд можливий лише у правовій державі, де є закон, який визначає, що заборонено, і гарантує кожному свободу, поки той не порушить закон. Правовими умовами названого суду є також почуття законності, індивідуальна свобода, узгодженість кримінального права із суспільним сумлінням. Ці теоретичні виклади автора характеризуються достатньою ґрунтовністю й логічністю, на їх основі можна глибше зрозуміти причинність аргументів і поглядів на суд присяжних в Україні.

Дискусія стосовно компетенції суду присяжних не припинялася впродовж усього періоду його діяльності. Першим важливим її моментом було те, що цей суд з самого початку існування не мав права розглядати справи про державні злочини. Пізніше, за Законом 12 листопада 1866 р., з юрисдикції суду вилучено справи, що стосувалися преси, Законом від 9 травня 1878 р. тимчасово забрано справи щодо злочинів проти порядку управління. Законом від 7 липня 1889 р. у суду присяжних вилучено справи про службові злочини посадових осіб [1, с. 50]. Вказані процеси зменшували кількість справ, що розглядалися судом присяжних. За підрахунками О.Бобрішва-Пушкіна [1, с. 49-50], на час введення судових статутів із загального числа 1536 статей Особливої частини Уложення про покарання 470 статей було у юрисдикції суду 7 присяжних. За Законом 1889 р. даний суд мав право розглядати лише близько 300 статей. Головними аргументами потреби вилучення статей з компетенції суду присяжних були: неспроможність присяжних зрозуміти складні злочини, часте винесення щодо окремих злочинів виправдальних вироків, необ'єктивність розгляду справ, що стосувалися заворушень, для усунення яких начальство змушене вдаватися до надзвичайних заходів [3, с. 169].

Важливе значення щодо обмеження компетенції суду присяжних було «нерозуміння» реакційною частиною суспільства окремих його вироків. Зокрема, виправдального вироку в 1878 р. з обвинувачення В. Засулич [3, с. 167], такого ж вироку в 1883 р. Київського окружного суду в справі М. Свиридова [11, с. 119] тощо. Нерозуміння глибинних коренів винесення присяжними зазначених вироків не лише пересічними громадянами, а й державними мужами, було також причиною дискусій щодо обмеження прав присяжних – аж до створення спільної колегії коронного та присяжного судів [5, с. 122].

Поступове обмеження компетенції та прав суду присяжних не залишилося поза увагою як учених, так і юристів-практиків, котрі розділилися на два табори – прихильників та «реформаторів» цього суду. До прихильників, крім названих науковців, слід віднести таких відомих юристів, як І. Фойницького, А. Коні, В. Спасовича, А. Лихачова та інших.

Їхні погляди на компетенцію, право присяжних проявлялися на підставі аргументованої критики вже введених у дію нових положень, суперечок стосовно окремих теоретичних питань цього суду. Зокрема, у праці [7], виданій в Україні, професор В. Полузанов критично аналізує погляди опонентів діяльності суду присяжних – Вальтера та Бразького щодо місії присяжних. Перший доводив недоречність чинного законодавства, згідно з яким місія присяжних засідателів під час вирішення питання звинувачення підсудного ширша від місії щодо цього питання коронних суддів; що присяжні за чинними законами мають право визнавати підсудного не винним також з інших підстав, ніж ті, які означені у кримінальному законі (ст. 92) [7, с. 2]. Бразький пропонував ввести у закон положення, яким би судді взагалі, а присяжні засідателі – особливо, не були пов'язані з причинами неможливості звинувачення підсудного, за діяння, визначені у ст. 92 Уложення про покарання. Пропонувалося зазначити у законі, що за наявності у справі причин, які унеможливають ставлення за провину підсудному діянь, передбачених в Уложенні, суд зобов'язаний це робити. Окрім того, останній може негативно вирішити зазначене питання також з інших виявлених у справі причин, які зовсім не передбачені законом [7, с. 33].

В. Полузанов на основі аналізу статей чинного закону логічно доводить неспроможність аргументів, шкідливість для діяльності суду присяжних пропозицій Вальтера і Бразького.

Помітною в історії змагань поглядів та відвойовування суду присяжних у ХХ ст. є стаття М. Чубинського [10]. У ній відображено чотири головні напрями думок стосовно цього суду: звуження компетенції суду присяжних; усунення даного суду від справ, у яких підсудний визнає свою вину; підпорядкування вердиктів присяжних контролю коронного суду; об'єднання суду присяжних і коронного в одну колегію.

Ці «реформаторські» спроби, скеровані на послаблення суду присяжних, були у полі зору державної комісії, що переглядала судові статuti. На їх підтримку інколи лунали голоси. Однак в опублікованих проектах судових статутів зазначені «реформаторські» пропози-

ції відображення не знайшли. Автор вказує: «Якби законотворчі їх прийняли, то, можливо, реформа виявилася б згубною не лише для суду присяжних, а й узагалі для російського правосуддя» [10, с. 80]. Але законодавець їх не прийняв. Проте у 1903 р. вийшло роз'яснення Сенату. Він заявив: присяжні не мають права виправдовувати обвинувачених, котрі зізналися; голови судів зобов'язані кожен раз нагадувати про це присяжним; захисники, які переконують, що за вказаних умов присяжні мають право виправдовувати підсудного, підлягають дисциплінарній відповідальності. Таке роз'яснення, як доводить автор [10, с. 82], суперечить чинному законодавству і відкидає суд присяжних у Середньовіччя.

Наукові дискусії щодо порядку формування, складу суду присяжних стосувалися наступних моментів: якісного його складу; участі адміністрації у процесі формування суду; відхилення присяжних обвинувальною / захисною сторонами. Не вдаючись у подробиці окремих аргументів, зазначимо, у результаті цих дискусій за Законом 1884 р. змінено склад комісії, які створювалися у повітах для складання списків, та право відхилення присяжних засідателів [4, с. 171]. За Законом 1887 р. для присяжних засідателів підвищено ценз – читати російського мовою (замість її знання), володіти більшим майном, порівняно з регламентованим статутами 60-х рр. [3, с. 171].

Зазначені зміни були оцінені прихильниками суду присяжних переважно негативно. Наприклад, щодо зменшення кількості відхилених засідателів (з 12 до 6 осіб), що передбачалося Законом 1884 р., то Г. Джаншієв вбачав у цьому великий крок назад руського судового законодавства [4, с. 158]. До такого висновку він дійшов на основі аналізу європейського й американського законодавства, якими передбачалося широке право відхилення присяжних. В Америці підсудний з огляду на важливість справи міг відхилити від 10 до 20 присяжних (обвинувач – тільки 5); у Франції – від 6 до 12; в Італії – 8; а у Німеччині – від 6 до 9 осіб [4, с. 158]. Критикувався також штат комісії для формування чергових списків присяжних засідателів, який фактично був у руках адміністрації.

Аналізуючи погляди щодо судового процесу, приходимо до висновку: вони стосува-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено історію суду присяжних в Україні після реформи 1864 року. Автор аналізує аргументи противників суду присяжних в Україні. У статті розглянуті питання умов дії суду присяжних після судової реформи 1864 року і проблеми доцільності створення та функціонування суду присяжних в Україні.

лися змісту формулювання запитань для суду присяжних головою суду, його участі в управлінні перебігом процесу, ставлення до колегії, допиту підсудних тощо [6]. Окрім того, важливе значення стосовно цього питання належало присяганню засідателів. Під впливом аргументу доцільності економії часу дана процедура стала необов'язковою для кожного окремого засідання лише на 28-му році існування суду присяжних [8, с. 30].

Висновки. Таким чином, розглянуті на підставі аналізу історичної літератури з науково-прикладних питань функціонування суду присяжних, введеного в Україні судовою реформою 1864 р., робить можливим формулювання наступних висновків. Історія суду присяжних в Україні досліджена недостатньо, що унеможливує повне оцінення його значення в розвитку суспільства. На теренах України такий суд запровадився поетапно, нероздільно з поширенням його в Російській імперії. У процесі обґрунтування та створення статутів, що регламентували діяльність суду присяжних, визначна роль належала українцеві С. Зарудному. Головних науково-практичних проблем, щодо яких розгорнулася дискусія про шляхи розв'язання, впливу на діяльність даного суду, є п'ять. Проблеми доцільності створення та функціонування суду присяжних були у полі зору та ґрунтовно вирішувалися відомими юристами, які працювали в Україні. Аналіз поглядів на означені проблеми, аргументи щодо розв'язання останніх свідчить про їх багатогранність і складність. Вирішення вказаних проблем у практичній діяльності суду присяжних України характеризується частими змінами законодавчої бази, які не завжди були виправданими, нерідко зумовлювали регрес у судочинстві. Розглянуті аспекти наукових дискусій та розвитку суду присяжних в Україні переконують у

SUMMARY

The article explores the history of trial by jury in Ukraine after the reform of 1864. The author analyzes the arguments against jury trials in Ukraine. In the article the questions of the conditions of validity of the jury after the judicial reform of 1864 and the problems of the establishment and functioning of the jury in Ukraine.

наступному. Цей суд неоднозначно сприймався різними верствами суспільства, що потрібно враховувати у нинішній практиці розвитку судочинства держави.

Література

1. Бобртиев-Пушкин А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных (с атласом) / А. М. Бобртиев-Пушкин. – М. 1869. – 620 с.
2. Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и методы разработки доказательств / Л. Е. Владимиров. – Харьков, 1873. – 255 с.
3. Гессен И. В. Судебная реформа / И. В. Гессен. – С-Пб., 1907.
4. Джакшиев Г.А. Основа судебной реформы / Г.А. Джакшиев. – М., 1891. – 387 с.
5. Закревский И.Н. О настоящем и будущем суда присяжных : Сб. статей / И.Н. Закревский. – С-Пб., 1897. – 201 с.
6. Микляшевский В. О деятельности председателя суда присяжных / Пер. с польск. и доп. Н. Мартынова / В. О. Микляшевский. – С-Пб, 1873. – 70 с.
7. Полузанов В. Н. Вопрос о миссии присяжных заседателей в новейшей русской литературе / В. Н. Полузанов. – Одесса, 1899. – 75 с.
8. Суд присяжных в России : Громкие уголовные процессы 1864- 1917 гг. / сост. С. М. Казанцев. – Л., 1991. – 512 с.
9. Чубинский М. П. Борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области / М. П. Чубинский. – К., 1897. – 32 с.
10. Чубинский М.П. Суд присяжных и новая практика Сената / М.П. Чубинский // Вестник права. – 1904. – Февраль. – С. 75-94.
11. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов, 1974. – 190 с.